

روضات الجنات: محمد باقر خوانساری، بیروت، دار الاسلامیه، ۱۴۱۱ق؛ عمدة الاخبار: احمد بن عبدالحمید عباسی (قرن ۱۰ق.)، مدينه، المكتبة العلميه؛ الفهرست: ابن ندیم (م. ۳۸۰ق.)، به كوشش رضا تجدد؛ معجم البلدان: الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۹۹ق؛ معجم ما استعجم: عبدالله البكري (م. ۴۸۷ق.)، به كوشش جمال طلبه، بیروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۱۸ق؛ معجم ما الف عن المدينة المنوره: عبدالرزاق فراج الصاعدي، جده، المكتبة القصرية الذهبية، ۱۴۱۷ق؛ المغانم المطابه: محمد الفيروزآبادی (م. ۸۱۷ق.)، به كوشش حمد الجاسر، رياض، دار اليمامة، ۱۳۸۹ق؛ المناسك و اماكن طرق الحج: ابواسحاق الحربي (م. ۲۸۵ق.)، به كوشش حمد الجاسر، رياض، دار اليمامة، ۱۴۰۱ق؛ المنتظم: ابن جوزی (م. ۵۹۷ق.)، به كوشش محمد عبدالقادر و ديگران، بیروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۱۲ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به كوشش السامرائی، مکه، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۲ق.

علی احمدی میرآقا

اخبار المدينه علوی: از منابع گمشده

در تاريخ محلی مدينه، اثر يحيى بن حسن حسینی عقیقی علوی (۲۱۴-۲۷۷ق.)

بر پایه مجموع بخش‌های باقیمانده، موضوع این کتاب، تاریخ مسجدالنبی و دیگر مکان‌ها و مساجد مدينه و گزارش‌هایی درباره توسعه‌ها

مدينه سفر کرده، نام‌ها و ویژگی‌های آن‌ها را ثبت و ضبط نموده است. بخشی از آگاهی‌های او درباره مناطق ناشناخته و دور از دسترس مدينه، در کتاب‌های جغرافیایی مانند معجم ما استعجم و معجم البلدان بازتاب یافته‌اند.

◀ منابع

اتحاف الزائر: ابن عساکر (م. ۶۸۶ق.)، به كوشش مصطفى عمار، مركز بحوث و دراسات المدينه، ۱۴۲۶ق؛ الاصابه: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، به كوشش عبدالله عبدالمحسن، قاهره، مركز البحوث و الدراسات، ۱۴۲۹ق؛ الاغانی: ابوالفرج الاصفهانی (م. ۵۷۶ق.)، به كوشش علی مهنا، بیروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۰۷ق؛ ایضاح المكنون: اسماعیل پاشا البغدادی (م. ۳۳۹ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تاريخ الادب العربی: كارل بروكلمان، قم، دار الكتاب الاسلامی، ۱۴۲۹ق؛ تاريخ التراث العربی: فؤاد سزگین، ترجمه: فهمی، قم، مكتبة النجفی، ۱۴۱۲ق؛ تاريخ بغداد: الخطيب البغدادی (م. ۴۶۳ق.)، به كوشش عبدالقادر، بیروت، دار الفكر، ۱۴۱۷ق؛ تهذيب الكمال: المزی (م. ۷۴۲ق.)، به كوشش احمد علی و حسن احمد، بیروت، دار الفكر، ۱۴۲۱ق؛ الثقات: ابن حبان (م. ۳۵۴ق.)، الكتب الثقافيه، ۱۳۹۳ق؛ جمهرة انساب العرب: ابن حزم (م. ۴۵۶ق.)، به كوشش عبدالسلام، قاهره، دار المعارف؛ الدر الثمین فی اسماء المصنفین: ابن ساعی (م. ۶۷۴ق.)، به كوشش احمد شوقی و محمد سعید، تونس، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۳۰ق؛ الدرّة الثمینة فی اخبار المدينه: محمد بن محمود النجار (م. ۶۴۳ق.)، به كوشش صلاح الدین، مركز بحوث و دراسات المدينه، ۱۴۲۷ق؛

و تحولات مسجدالنبی در روزگار خلفا و حاکمان اموی است.

ابوالحسین یحیی بن حسن بن جعفر بن عبیدالله حسنی علوی، معروف به یحیی نسابه عقیقی که نسب او به امام سجاد علیه السلام می‌رسد، از نسب‌شناسان و تاریخ‌نگاران مدینه است. در سال ۲۱۴ق. در مدینه زاده شد و به سال ۲۷۷ق. در مکه درگذشت.^۱ دانشوران رجالی او را توثیق و تصدیق کرده‌اند.^۲ در برخی کتاب‌ها به اشتباه نام او یحیی بن جعفر عبیدی ثبت شده است.^۳ گفته‌اند او از نیاکان امیران و شریفان مدینه است که بر مدینه حکومت می‌کرده‌اند.^۴

درباره یحیی علوی، در کتاب‌های رجالی شیعه تعارض‌هایی به چشم می‌خورد. در گزارش شیخ طوسی، در بررسی اطلاعات ارائه شده، این نظر تقویت شده که این اطلاعات باید به سه فرد متفاوت پیوند یابد. اما سید ابوالقاسم خوبی به این برداشت شیخ طوسی ایراد گرفته، معتقد است که از تحلیل سخنان نجاشی برمی‌آید که همه این بحث‌ها و نظرها درباره یک فرد یعنی تاریخ‌نگار و نسب‌شناس برجسته سده سوم، یحیی بن حسن

علوی است.^۵ نیز وی به گفتار نجاشی در روایت کردن یحیی علوی از امام رضا علیه السلام ایراد گرفته و پس از تحقیق به این نتیجه رسیده که در کتاب‌های چهارگانه شیعه، حدیثی از طریق یحیی علوی گزارش نشده و در کتاب‌های شیخ صدوق نیز آن چه از وی گزارش شده، از دیگر امامان معصوم علیهم السلام است نه امام رضا علیه السلام.

افزون بر این، در منابع شیعی از گزارش‌های یحیی علوی استفاده شده است؛ از جمله شیخ طوسی از طرق گوناگون از او روایت کرده است.^۶ ابن بطریق نیز رویداد ولادت امام علی علیه السلام در کعبه را از وی روایت کرده است.^۸

یحیی علوی در دانش نسب‌شناسی دانشوری خیره است و نسب‌شناسان شیعی به او استناد و ارجاع می‌دهند.^۹ *انساب الطالبین* وی بر منابع این شاخه علم، تأثیر اساسی گذاشته است. برای نمونه می‌توان به ابن ابی‌الحدید اشاره کرد که به این کتاب دسترسی داشته و در رویداد دفن امام حسن علیه السلام کنار قبر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اختلاف بنی‌هاشم و بنی‌امیه، به این کتاب استناد و نام آن را *النسب نگاشته* است.^{۱۰}

۵. معجم رجال الحدیث، ج ۲۱، ص ۴۷.

۶. الفهرست، ص ۲۶۳؛ معجم رجال الحدیث، ج ۲۱، ص ۴۷.

۷. الفهرست، ص ۲۶۴.

۸. عمدة عیون صحاح الاخبار، ص ۲۷-۲۸.

۹. الذریعه، ج ۱، ص ۳۴۹.

۱۰. شرح نهج البلاغه، ج ۱۵، ص ۵۰-۵۱.

۱. سر السلسله العلویه، ص ۱۰-۱۱؛ الجوهر الشفاف، ج ۱، ص ۵۲۷؛

الذریعه، ج ۱، ص ۳۴۹؛ الاعلام، ج ۸، ص ۱۴۰-۱۴۱.

۲. قاموس الرجال، ج ۱۱، ص ۳۶-۳۷.

۳. كشف الظنون، ج ۱، ص ۳۹.

۴. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۴۲۴.

علوی را همراه دیدگاه‌های ابن زباله (م. حدود ۲۰۰ق.) آورده و یادآور شده که پذیرش گزارش‌های ابن زباله مشروط به سازگاری با گزارش‌های علوی است.^۶

گویا سخاوی این اثر را دیده و آن را کتابی کوچک و وصف کرده؛^۷ اما در گزارش خود دچار خطاهایی شده است. او این کتاب را به محمد بن یحیی علوی که در واقع راوی کتاب است، نسبت داده و کتاب دیگری در موضوع مدینه را به علوی منسوب ساخته است. همان جا کتابی را در فضائل المدینه به علوی نسبت می‌دهد.

از اخبار المدینه علوی چهار روایت به دست سمهودی رسیده بود. در یک روایت، راوی نامشخص است و سمهودی از او نام نبرده است. نسخه دوم را طاهر بن یحیی از ابوالحسن مدائنی روایت کرده است. روایت سوم را طاهر به طور مستقیم از پدرش برگرفته است.^۸ نسخه چهارم کتاب، روایت حسین بن محمد بن یحیی، نوه مؤلف، است که به گفته سمهودی نسخه‌اش با نسخه طاهر تفاوت‌هایی داشته است. مثلاً یکی از آن دو خبری آورده که دیگری نیاورده است.^۹

سمهودی نام این کتاب را اخبار المدینه ثبت کرده است.^۱ از کتاب‌شناسان متأخر نیز افرادی چون حاجی خلیفه، نام آن را اخبار المدینه آورده‌اند.^۲ آقا بزرگ نیز همین عنوان را برگزیده است.^۳ منابع معاصر نیز این عنوان را برای کتاب مذکور ثبت کرده‌اند.^۴

المناسک منسوب به ابواسحاق حربی (م. ۲۸۵ق.) کهن‌ترین مرجعی است که در آن می‌توان اثر اخبار المدینه علوی را پی گرفت. حربی با عبارت «حدثني» و بی‌واسطه، دانش مدینه‌شناسی خود را از یحیی علوی گرفته است. نحوه گزارش حربی نشان می‌دهد که یا کتاب یحیی را در دست داشته و بی‌واسطه از آن گزارش کرده یا آن را به شکل شفاهی از یحیی دریافت کرده است. نقل شده‌های حربی از علوی گزارش‌هایی درباره مساحت مسجدالنبی، کیفیت تعیین قبله مسجد، اوصاف و ستون‌های مسجد، افزوده‌های خلفا به مسجدالنبی، و اندازه مرقده نبوی هستند.^۵ سمهودی (م. ۹۱۱ق.) در بررسی تاریخ توسعه‌ها و تغییرات مسجدالنبی به مقایسه میان گزارش‌های تاریخ‌نگاران کهن می‌پردازد و از میان همه نظرها، معمولاً گزارش‌های یحیی

۱. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۴۲۴.

۲. كشف الظنون، ج ۲، ص ۸۸.

۳. الذریعه، ج ۱، ص ۳۴۹.

۴. معجم ما کتب عن الحج، ص ۱۹.

۵. المناسک، ص ۲۸۹، ۳۹۷، ۴۰۳-۴۰۴، ۴۲۵.

۶. وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۶۵.

۷. الاعلان بالتوبيخ، ص ۲۷۳.

۸. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۱۱۰، ۱۷۴، ۳۰۵، ۳۳۳، ۳۶۰، ج ۲، ص ۴۰۲.

۹. وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۲۰۴، ج ۲، ص ۱۵۹، ۲۵۶، ج ۳، ص ۱۴۱.

۵، ج ۲۷؛ حجاز در صدر اسلام، ص ۴۳.

سمهودی حدود ۲۱۰ قطعه و گزارش از این کتاب را حفظ کرده و چنان که برخی از محققان گفته‌اند، با گردآوری و تنظیم و تدوین دیگر بار این قطعات، می‌توان کلیت کتاب و موضوعات اصلی آن را بازسازی کرد.^۱

گزارش‌های یحیی بن حسن علوی درباره مدینه منوره و مکان‌ها و مناطق آن، بیشتر بر بخش داخلی مدینه تمرکز یافته و درباره مسجدالنبی و دیگر مساجد و مکان‌های مقدس مدینه است. او هر نشانه‌ای از حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سنت و سیره آن بزرگوار را که در مدینه دیده، مهم دانسته و در جمع و تدوین آگاهی‌های مربوط به آن کوشیده است.

اگر به ظاهر منطقی و منسجم گزارش‌های سمهودی از روایت‌های یحیی علوی اعتماد کرده، این انسجام را به اصل کتاب علوی نسبت دهیم، به این نتیجه می‌رسیم که این روایت‌ها از رویداد بیعت عقبه و هجرت و ورود پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به قریه قبا و سکونت در خانه ابویوب انصاری و استقبال مردم مشتاق از آن حضرت آغاز می‌شده و با گزارش‌هایی درباره پیوند برادری مهاجران و انصار و گزارشی کوتاه از حجة الوداع و کفن و دفن

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ادامه یافته است.^۲ علوی همچنین حدیث‌هایی درباره شفابخشی تربت مدینه و ویژگی‌های حرم مدنی آورده است. او بیشتر آگاهی‌ها را به مسجدالنبی اختصاص داده و به تفصیل از تاریخ شکل‌گیری این مسجد و زمین اصلی آن، مشارکت پیامبر و صحابه در ساختن این بنا و اوصاف و ویژگی‌های آن گفت‌وگو کرده است. سمهودی در جلد دوم اثرش گزارش‌هایی فراوان از یحیی علوی درباره مسجدالنبی و تحولات آن آورده است.^۳ گزارش‌های دیگر علوی درباره تحویل قبله و منبر و محراب نبوی، شرفات (کنگره‌ها)، مناره‌ها، مقصوره، تحصیب مسجدالنبی، تحولات و دگرگونی‌های آن، خانه‌ها و حجره‌های پیرامون، اندازه و حدود مسجد، قندیل‌ها، درها و ستون‌های مسجد، محل اعتکاف پیامبر صلی الله علیه و آله، سراهای همسران آن حضرت، مصلاهی نبوی، طریق رفتن حضرت به مسجد، و افزوده‌های خلفا به مسجدالنبی به ویژه توسعه و افزایش‌های عمر بن خطاب و عثمان است. سپس از دیگر مصلاها و مساجد مدینه و نام و ویژگی‌های آن‌ها و نیز آطام (برج‌های) مدینه، منازل، و قیابیل انصار یاد کرده است. بخشی دیگر از این

۱. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۱۵۴-۱۵۵، ۳۶۶-۳۶۷، ۳۷۷، ۴۱۴، ۴۲۴-

۲۳۳، ۴۳۷، ۴۵۶، ۵۲۶، ۵۲۸.

۳. وفا الیوفاء، ج ۲، ص ۲۷، ۳۳-۴۵، ۵۴-۶۹، ۱۰۱-۱۲۳، ۱۸۳.

۱. حجاز در صدر اسلام، ص ۴۴؛ معجم ما الف عن المدینه،

ص ۲۹؛ دراسات حول المدینه المنوره، ج ۲، ص ۳۵۱-۳۵۲.

جای‌های مدینه، مناسبات جغرافیایی خانه‌ها، و توجه به انساب و تاریخ مکان‌ها و مساجد و سیره و رفتار نبوی.^۳ با بررسی و تطبیق گزارش‌های ابن زباله و یحیی علوی، افزون بر یافتن نقاط مشترک میان آن دو، به این نتیجه می‌توان رسید که کتاب علوی کامل‌کننده اثر ابن زباله است.^۴

◀ منابع

اخبار المدینه: ابن زباله (م. ۹۹ق.)، به کوشش ابن سلامه، المدینه، ۱۴۲۴ق؛ الاعلام: الزرکلی (م. ۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ الاعلان بالتویخ: شمس الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، به کوشش فرانس روزنتال، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ تحقیق النصرة بتلخیص معالم دار الهجرة: ابوبکر بن الحسین المراغی (م. ۸۱۶ق.)، به کوشش الصمعی، مدینه، المكتبة العلمیه، ۱۴۰۱ق؛ الجوهر الشفاف فی انساب السادة الاشراف: عارف عبدالغنی، دمشق، دار کنان، ۱۹۹۷م؛ حجاز در صدر اسلام: صالح احمد العلی، ترجمه: آیتی، مشعر، ۱۳۷۵ش؛ دراسات حول المدینة المنورة: به کوشش نادای المدینة المنورة الادبی، مدینه، ۱۴۱۵ق؛ الدرّة الثمینة فی اخبار المدینه: محمد بن محمود النجار (م. ۶۴۳ق.)، به کوشش صلاح الدین، مرکز بحوث و دراسات المدینه، ۱۴۲۷ق؛ الذریعة الی تصانیف الشیعه: آقا بزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق.)، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ق؛ سر السلسلة

۳. نک: اخبار المدینه، صفحات مختلف؛ حجاز در صدر اسلام، ص ۴۳-۴۴.

۴. المناسک، ص ۱۶۲-۱۶۴، «مقدمه حمد الجاسر».

گزارش‌ها درباره فضیلت کوه احد و آرامگاه شهدای احد است.

درباره تأثیر اخبار المدینه علوی بر کتاب‌های تاریخ مدینه، آگاهی‌هایی در دست نیست. اما استفاده گسترده سمهودی (م. ۹۱۱ق.) و ثبت بسیاری از گزارش‌های تاریخی اثر او در کتابش نشان دهنده جایگاه برجسته علوی در حفظ و روایت گزارش‌های مدینه‌شناسی است. همچنین ابن نجار (م. ۶۴۳ق.) برخی از گزارش‌های اخبار المدینه علوی را به گونه مستند از طاهر بن یحیی روایت کرده است.^۱ پیش از سمهودی، دیگر تاریخ‌نگار مدینه در سده هشتم و نهم ق. زین الدین ابوبکر مراغی (م. ۸۱۶ق.) از کتاب علوی سود جسته و بدون یادکرد نام کتاب، قطعاتی از آن را درباره تاریخ و بنای مسجدالحرام، مصلا، منبر و درهای مسجدالنبی، داستان ستون خنانه، اعتکاف پیامبر اکرم در مسجدالنبی، آداب و احکام فقهی مسجدالنبی، و آداب زیارت پیامبر ﷺ آورده است.^۲

روش تاریخ‌نگاری علوی با روش ابن زباله بسیار همانند است. این شباهت را در این موارد می‌توان دید: نوع گزارش، روش دریافت روایت‌های تاریخی و تدوین آن‌ها، توجه به

۱. الدرّة الثمینة، ص ۱۱۷، ۳۸۳.

۲. تحقیق النصرة، ص ۳۶، ۳۸-۳۹-۴۸.

العلویه: ابونصر البخاری (م. قرن ۴ق.)، به کوشش بحر العلوم، الرضی، ۴۱۳ق؛ شرح نهج البلاغه: ابن ابی الحدید (م. ۶۵۶ق.)، به کوشش محمد ابوالفضل، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۸ق؛ عمدة عیون صحاح الاخبار: ابن البریق (م. ۶۰۰ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۰۷ق؛ الفهرست: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش قیومی، نشر الفقه، ۱۴۱۷ق؛ قاموس الرجال: محمد تقی شوشتری، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۸ق؛ کشف الظنون: حاجی خلیفه (م. ۱۰۶۷ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق؛ معجم رجال الحدیث: الخوئی (م. ۱۴۱۳ق.)، بیروت، ۱۴۰۹ق؛ معجم ما الف عن المدینة المنوره: عبدالرزاق فراج الصاعدی، جده، المكتبة القصریة الذهبیه، ۱۴۱۷ق؛ معجم ما کتب عن الحج: عبدالجبار الرفاعی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق؛ المناسک واماکن طرق الحج: ابواسحاق الحربی (م. ۲۸۵ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش السامرائی، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۲ق.

علی احمدی میرآقا

أخبار المدینة مدائنی: از آثار کهن و

گمشده مدینه شناسی، نوشته ابوالحسن

علی بن محمد مدائنی (۱۳۵-۲۲۵ق.)

موضوع این کتاب، تاریخ و اوضاع

جغرافیایی - تاریخی کوهها، درهها و مناطق

مدینه است. برخی بر این باورند که مدائنی دو

کتاب در تاریخ مدینه داشته: یکی حمی المدینة و جبالها و اودیتها و دیگری تاریخ المدینة.^۱ آگاهی های مربوط به شماره و نام آثار مدائنی را ابن ندیم (م. ۳۸۵ق.) و یاقوت حموی (م. ۶۲۷ق.) و دیگران از نگاهسته ابوالحسن بن کوفی برگرفته اند. در این نگاهسته، اثر حاضر با عنوان کتاب المدینة ثبت شده است.^۲ اما در کتابشناسی های متأخر به اخبار المدینة تغییر نام یافته است.^۳ بغدادی دو بار به این کتاب اشاره دارد. یک جا آن را اخبار المدینة و الجبال و جای دیگر اخبار المدینة و الجبال و اودیتها خوانده است.^۴

علی بن محمد بن عبدالله بن ابی سیف معروف به ابوالحسن مدائنی از تاریخ نگاران مغازی و سیره و نسب، در بصره زاده شد و رشد کرد و در مدائن ساکن گشت. سپس به بغداد رفت و تا پایان عمر همان جا سکونت گزید.^۵ نزدیک به ۱۰۰ سال زیست و سال وفات او را به اختلاف ۲۱۳، ۲۱۵، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۱، ۲۳۵ق. ثبت کرده اند.^۶ خوانساری تذکر

۱. نک: الفهرست، ص ۱۱۶؛ ایضاح المکتون، ج ۱، ص ۴۶؛ مجلة

العرب، ش ۴، ص ۲۶۳، «مؤلفات فی تاریخ المدینة».

۲. الفهرست، ص ۱۱۳-۱۱۷؛ معجم الادباء، ج ۱۴، ص ۱۳۹.

۳. نک: معجم ما الف عن المدینة، ص ۳۰؛ ایضاح المکتون، ج ۱،

ص ۴۶.

۴. ایضاح المکتون، ج ۱، ص ۴۶؛ هدیه العارفین، ج ۱، ص ۶۷۰.

۵. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵؛ الکامل، ج ۶، ص ۵۱۶.

۶. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵؛ تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، ج ۲،

ص ۴۹۵؛ النجوم الزاهره، ج ۲، ص ۲۵۹.